

М.Ф.Котляр *

ДО ПРОБЛЕМИ НАСТАННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ

Настання феодальних відносин у давньоруському суспільстві вивчалось у вітчизняній історіографії переважно в аспекті розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, співвідношення різних форм володіння та власності на землю. Автор наголошує, що феодалізація полягала насамперед у заміні однієї системи зв'язків у суспільстві на іншу. Так було повсюдно в Європі, так було і на Русі. Розширення суспільства, одна з основних ознак його феодалізації, відбите джерелами з початку X ст., тоді як у земельні, майнові відносини давньоруська спільнота вступила лише в XI ст.

Ключові слова: державність, земля, князі, бояри, дружина, історіографія, дослідники, етнос, спільнота, страта.

Тема належить до числа центральних і вищою мірою актуальних у давньоруській історіографії. Та, на жаль, дослідницький інтерес до неї з кінця 1960-х рр. помалу згасає. У радянській історичній науці (що в основному ґрунтувалася на прямолінійному тлумаченні марксистської спадщини) методологічні проблеми порушувалися нечасто. Різноманітні процеси і явища історії середньовіччя звичайно пояснювались переважно соціально-економічними причинами, усі ж інші (політичні, етнічні, культурні, ідеологічні тощо) мало бралися до уваги. Короткий і неупереджений розгляд літератури предмета, здається, може переконати у цьому.

Історію феодальної формації на Русі почали вивчати в нашій країні з 1930-х рр. Ініціатива в цьому належала Б.Д.Грекову, котрий, на думку Л.В.Черепніна, досяг значних результатів¹. Дійсно, доробок дослідника був вагомим. На погляд Б.Д.Грекова, родові відносини у східнослов'янському суспільстві у часи найдавнішої редакції «Правди Руської» (початок XI ст.) відмирили, а «Правда Ярославичів» уже тоді відбивала риси феодального укладу². Незабаром по тому вчений запропонував розглядати часи існування феодального ладу в Росії з X по XVI ст.³ У той час Б.Д.Греков був переконаний, що вже на X ст. у східних слов'ян формується феодальне суспільство. У наступні роки історик вагався у визначенні відрізка часу, коли в рамках родоплемінного суспільства зароджуються феодальні відносини. Під тиском жорстких

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: kij@bk.ru

¹ Черепнин Л.В. Спорные вопросы феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. – Москва, 1972. – С.135 та ін.

² Греков Б.Д. Начальный период в истории русского феодализма // Вестник Академии наук СССР. – 1933. – №7. – С.14–17.

³ Греков Б.Д. Рабство и феодализм в Древней Руси // Известия ГАИМК. – Вып.86. – Москва; Ленинград, 1934.

ідеологічних указівок він наприкінці життя стверджував, ніби «починаючи принаймні з IX ст. в усякому разі можна говорити про наявність на Русі феодального способу виробництва, можна говорити про оформлення феодального базису»⁴. Міркування Б.Д.Грекова щодо часу появи феодального укладу на Русі мали суто теоретичний характер і майже не спиралися на конкретні свідчення джерел. Та авторитет цього знаного вченого був настільки високим, що його думка утвердилась у радянській історичній науці й панувала протягом багатьох років.

Концепцію Б.Д.Грекова підтримав відомий археолог П.М.Третьяков, на переконання якого навіть уже у VII–IX ст. у середовищі східного слов'янства могли виникати «напівпатріархальні-напівфеодальні політичні об'єднання» або племінні княжіння. Відтак державність у місцевої людності була начебто феодальною, нехай навіть напівфеодальною, адже вона являла собою орган панування «феодального класу (що формувався) над закріпачуваним селянством»⁵. Навіть для початку 1950-х рр., коли партійний догматизм сягнув небувалих висот, ця думка виглядала надто категоричною, адже про феодальну (або напівфеодальну) державність у Східній Європі для VII–IX ст. говорити, зрозуміла річ, було передчасно.

Інший відомий учений, археолог та історик Б.О.Рибаков стверджував про можливість виникнення класових стосунків у східнослов'янській спільноті впродовж VIII–IX ст., що призвело до створення феодальної державності. У першому томі колективної праці з історії СРСР часовий проміжок із VI по IX ст. він називав «передфеодальним періодом», а виникнення феодальної держави відносив до рубежу IX–X ст.⁶ Ця думка за певної парадоксальності виглядає із сучасної перспективи не позбавленою вірогідності, якщо не вважати цю державу феодальною. А фахівець із ранньої історії Русі І.І.Смирнов підтримав погляди Б.Д.Грекова на проблему, коли той виділив IX ст. як важливу грань феодалізації східнослов'янського суспільства. І.І.Смирнов стверджував, що в межах XI ст. в основному завершується час генезису феодалізму у східнослов'янському суспільстві. Він обґрунтовував це порівняльним аналізом різночасових статей «Правди Руської» короткої й поширеної редакцій⁷.

Як уважав Л.В.Черешнін, розбіжності серед дослідників стосовно часу й обставин настання феодальних відносин на Русі не могли заперечувати того, що ці відносини виникали на фундаменті розкладу первіснообщинних, а не рабовласницьких стосунків. Щодо початків феодальної формації у Східній Європі історик зауважив:

«Якщо розуміти під останньою систему соціально-економічних стосунків і відповідних їм політико-юридичних форм, то,

⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.528.

⁵ Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – Москва, 1953. – С.299, 304–305. Цю ж думку він проводив у кн. «У истоков древнерусской народности» (Ленинград, 1970 р.).

⁶ История СССР с древнейших времён до наших дней: Первая серия. – Т.1. – Москва, 1966. – С.354, 477 та ін.

⁷ Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1963. – С.5 та ін.

вочевидь, за таку грань може правити утворення феодальної держави. На Русі це сталося наприкінці IX ст.»⁸.

Ці слова чільного теоретика в галузі давньоруської історії варто мати на увазі при студіюванні обставин і часу становлення феодального укладу у Східній Європі. Дійсно, кінець IX ст. був часом початку будівництва держави, яка утвердилася протягом другої половини X–XI ст. Для теми моїх заміток уявляється особливо важливим те, що Л.В.Черепнін не прямо пов'язував виникнення феодальних відносин із народженням індивідуального землеволодіння, яке зовсім не в усіх випадках можна називати *власністю на землю*. Однак майже всі інші наші історики, котрі вивчали тему феодалізації Русі, розглядали її майже винятково у «земельному» плані.

Відомий медієвіст А.Я.Гуревич слушно писав, що в радянській історіографії виникнення феодалізму досліджувалось у першу чергу під кутом розвитку продуктивних сил, співвідношення різних форм власності й соціально-економічного становища безпосередніх виробників. Але, на його погляд, «феодалізація полягала насамперед у зміні однієї системи суспільних зв'язків на іншу». Фахівець нагадував читачеві, що, подібно до інших історичних процесів, генезис феодалізму «проходить через живих людей», а сам феодалізм являє собою систему взаємин між людьми, тож його вивчення пов'язане з розшифруванням соціальних процесів у суспільстві»⁹. Існують вагомі підстави прийняти цю думку А.Я.Гуревича.

Звернуся до авторитету великого знавця й теоретика медієвістики – французького історика та культуролога Ж. Ле Гоффа, котрий вважає, що феодальна система була універсальним способом економічної експлуатації, схема якої за всієї типологічної та географічної розмаїтості залишається однаковою:

«Феодальна система – це по суті привласнення сеньйоральним класом – церковним і світським – усього сільського додаткового продукту, забезпеченого працею селянської маси. Ця експлуатація здійснюється в умовах, що позбавляють селян можливості брати участь в економічному прогресі».

Ж. Ле Гофф бачить у феодалізмі насамперед систему особистих зв'язків, що ієрархічно пов'язували членів вищого шару суспільства. Та оскільки найбільш важливі питання суспільного життя зосередилися навколо земельних надань сюзеренів васалам, це підводить під феодалізм аграрну базу й дає ясно зрозуміти, що феодалізм – це насамперед система землеволодіння і землекористування¹⁰. Погляди Ж. Ле Гоффа поширені у сучасній історіографії. Проте французький учений не абсолютизує ролі феодальних стосунків в історії середньовіччя. Не варто робити це й нам¹¹.

⁸ Черепнін Л.В. Спорные вопросы... – С.145. Навряд чи та держава від самого початку була феодальною.

⁹ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – Москва, 1970. – С.5.

¹⁰ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992. – С.89, 212 та ін.

¹¹ У сучасній історичній антропології загальноновизнана теза, згідно з якою в еволюції суспільства взаємодіють усі три його складових: економічна структура, соціальна організація та культура (див.: Tentons l'expérience // Annales: E.S.C. – 1989. – №6. – Р.1320).

Уважаю, що в настанні нового укладу на Русі справа полягала не тільки у феодалізації суспільства, а у самому східнослов'янському суспільстві, коли соціально-економічні трансформації викликалися змінами стосунків у владних структурах. І якщо феодалізм спочатку не пов'язаний із земельними відносинами й народжується завдяки прогресу відносин у соціальній верхівці суспільства, то доводиться шукати його витоки на зорі давньоруської історії, у IX–X ст.

Більш-менш систематичне студіювання теми настання феодальної форми на Русі почалось у Росії, а потім у СРСР набагато пізніше, ніж у країнах європейського Заходу. Воно неминуче сприйняло вплив поглядів тогочасної західноєвропейської історіографії. В основу вироблення останньою теорії народження феодального укладу було по суті покладене дослідження історії лише однієї області середньовічної Франції. Але ж визначені на цьому хиткому фундаменті причини й закономірності виникнення феодальних відносин аж ніяк не могли бути універсальними для інших країн Європи, не кажучи вже про Близький Схід та Азію. Водночас становленню й еволюції феодалізму в різних регіонах Європейського континенту притаманна спільна форма соціальних стосунків, хай навіть кожній із ранньосередньовічних спільнот була властива багатоукладна соціальна структура.

Доводиться враховувати й ту обставину, що ранньофеодальне суспільство всюди було багатоукладним. В Європі після падіння Римської імперії знаходимо родоплемінний лад варварів, що поєднувався з общинними відносинами, а сусідська громада середньовіччя значно відрізнялася від первісно-родової общини попереднього часу. Соціальна структура східнослов'янського суспільства проглядається вже в ранніх літописних відомостях про нього, починаючи з 860-х рр., тобто вже з перших згадок у джерелах. У напівлегендарному повідомленні про прихід Рюрика на північно-західні землі Східної Європи говориться: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому – Полотескъ, овому – Ростовъ, другому Бѣлоозеро»¹². У цьому літописному тексті «мужи» вже відділені від основної маси воїнів Рюрика, а глава держави, що народжувалася, – відокремлений від них усіх. Та якщо Київська держава того часу мала одного князя, то у Древлянській землі, котра стояла на нижчому ступені суспільного розвитку, існувало кілька князів. Це доводиться словами древлянських послів, що прибули до Києва після вбивства Ігоря й мовили Ользі: «Мужа твоего убихомъ, бяше бо мужъ твой аки волкъ восхищая и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю»¹³.

Тенденція розшарування княжого оточення й піднесення над народною масою особи князя зберігається в наступних текстах «Повісті временних літ» кінця IX ст.: «Поиде Олег, поимъ воя многи [...] И прия градъ, и посади муж свои [...] И взя Любець, и посади мужъ свои» (882 р.)¹⁴. А у відображенні подій другої війни Ігоря з Візантією (944 р.) повідомляється: «Посла Игорь мужѣ своя къ Роману (візантійському імператору – *М.К.*)»¹⁵. Неважко зрозуміти, що

¹² Повесть временных лет / Подг. текста, перевод, статьи и коммент. Д.С.Лихачёва. 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.13.

¹³ Там же. – С.27.

¹⁴ Там же. – С.14.

¹⁵ Там же. – С.23.

і тут ідеться про обраних мужів, людей з оточення князя. Земельні відносини не виступають у джерелах IX–X ст. зовсім. Земля тоді була, та ще й довго залишалась, у корпоративній власності правлячої страти, цю власність представляв київський государ. Феодальне суспільство – структурована спільність, і чим вищим є його розшарування, тим більшою має бути його феодалізація.

Дружина й наступниця Ігоря на київському столі Ольга вже знає різновиди мужів, принаймні виділяє їх верхівку. Звертаючись до древлян, що просили миру після вбивства її чоловіка, княгиня говорить: «Да аще мя просите? Право, то пришлите мужа нарочить». Смысл понятия «мужи нарочить» розкриває продовження цього тексту: древляни посилають до неї «лучшие мужи, иже деръжаху Деревьску землю». Отже, «нарочитые або лучшие мужи» становили верхівку древлянської знаті, котра «держала» землю цього народу. Суспільство часів Ольги було вже розшарованим. Воно складалося з княжої родини, «лучших або нарочитых мужей» (під цим терміном ховались і княжі дружинники, і привілейовані люди, які до дружини не входили). За свідченням літопису, соціальна структура суспільства по Ользі ускладнюється, що відбилось у вживанні епітетів, які книжник прикладає до руських мужів. Джерело називає мужів її сина Святослава «лѣпшими», а її онук Володимир роздає гради «мужамъ добрымъ, смысленымъ и храбрымъ», серед них також виділяються «лучшие»¹⁶.

Бояри були супутниками князя Олега з часу його походу на Візантію 907 р. Із літописної оповіді зрозуміло, що вони становили його найближче оточення. Він надсилає послів до імператора від себе, «великого князя рускаго, от всѣх, иже суть под рукою его свѣтлыхъ и великихъ князь, и его великихъ бояръ»¹⁷ – це з тексту угоди з греками 912 р. Важко з упевненістю сказати, чи вкладався особливий зміст в епітет «великие» стосовно інших князів і бояр. Швидше за все, ні. Тому що в тексті наступного у часі договору з Візантією – Ігоря 944 р. – використане словосполучення «великий князь руский и боляре его»¹⁸.

Не варто, утім, довіряти словам про «світлих і великих» князів та бояр із дипломатичних угод із греками ще й тому, що ці документи – переклади з грецької, зроблені десь на початку XII ст. Перекладач користувався термінами свого часу. Вони могли не відноситися до початку XII ст. Інша річ, коли літописці починають уживати слово «дружина».

Отже, рівнозначно та паралельно з терміном «мужи» літопис називає й поняття «дружина». Воно належить до найдавніших соціально-політичних понять давньоруських джерел і з'являється на сторінках Новгородського першого літопису молодшого ізводу в розповіді про прихід Рюрика з братами до Новгорода під умовним 854 р.: прийшли «три брата с роды своими, и пояша со собою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду»¹⁹.

Наступна згадка про дружину (на думку О.О.Шахматова, вона належала до Найдавнішого Київського ізводу) міститься в оповіданні Новгородського

¹⁶ Повесть временных лет. – С.34, 37, 55.

¹⁷ Там же. – С.18.

¹⁸ Там же. – С.24.

¹⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов древнерусских источников / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.106.

літопису про прихід Ігоря та Олега до Києва. «Повість временних літ» відносить подію до вельми умовного 882 р.: вони «потаистася въ лодяхъ, и с малою дружиною излезоста на брегъ»²⁰. У паралельних текстах «Повісті временних літ» слово «дружина» заступають поняття «вся русь» і «вои»²¹.

Відомості про стосунки між князем і дружиною в «Повісті» беруть початок лише з правління Ігоря, тобто після 912 р. Саме слово «дружина» з'являється в «Повісті временних літ» також пізно, в описі походу Ігоря на Царгород 941 р.²² Та не доводиться сумніватися в тому, що княжа дружина формується вже на часи Рюрика й Аскольда. Особливо активно дружинники діяли за Ігоря, Ольги та Святослава.

Із «Повісті» й Новгородського першого літопису молодшого ізводу стає зрозумілим, що княжа дружина з часів Ігоря набуває щораз більшого значення. Вона вже тоді відігравала винятково важливу роль у повсякденному й політичному житті країни, будучи і військовою силою в руках государя, і його радниками і захистом, і найближчим оточенням, з яким його пов'язували тісні узи, найчастіше неформальні. Так бувало на зорі творення державності, так продовжувалося й пізніше, у XII та навіть XIII ст. Звідти, мабуть, бере початок корпоративність панівного класу, що так яскраво проявилася в Україні й Росії впродовж XVIII – на початку XX ст.

Дружина оточує Ігоря під час його другої невдалої війни з греками 944 р. Візантійське посольство тоді зустріло військо і флот руського князя на Дунаї. Він «созва дружину и нача думати» над пропозицією імператора укласти мир. У перебігу перемовин київський володар почав схилитися до підписання мирної угоди. Вирішальну роль у цьому відіграли радники Ігоря, котрі вийшли з дружинного середовища – вони рішуче порадили йому прийняти умови миру, запропоновані візантійцями. Побудована на давньоруських фольклорних джерелах (найімовірніше, розповідях дружинників та їхніх піснях), оповідь «Повісті временних літ» висвітлює події в надзвичайно сприятливому для Русі світлі:

«Царь (імператор Роман – М.К.) посла к Игорю лучшие боляре, моля и глаголя: “Не ходи, но возьми дань, юже имал Олег, придамъ и еще к той дани” [...] Реша же дружина Игорева: “Да еще сице глаголетъ царь, то что хотимъ боле того, не бившеся имати злато и серебро, и паволоки?” [...] Послуша их Игорь, [...] взем у Грек злато и паволоки и на вся воя, и възратися въспять»²³.

Літописець явно прикрасив події. Насправді Ігореві довелося підписати з імператором зовсім не вигідний для його країни мир. Зате дружина явно залишилась вдоволена.

Як дотепно зауважив В.І.Сергеевич, за Ігоря «дружині не можна наказувати, її слід переконувати»²⁴. У літописі цей князь виглядає залежним від своїх

²⁰ Там же. – С.107.

²¹ Повесть временных лет. – С.13–14 та ін.

²² Новгородская первая летопись.... – С.22 («Русь же възратишася къ дружине своей»).

²³ Повесть временных лет. – С.23.

²⁴ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. – Т.1: Территория и население. – Санкт-Петербург, 1890. – С.305.

дружинників. У його часи державна влада ще не була сильною, а сам він, напевне, не мав незалежного характеру та твердої волі, не користувався авторитетом серед воїнів, на відміну від свого попередника Олега та сина Святослава. Ігор слухається дружинників у всьому.

Свавілля Ігорових дружинників призвело до його загибелі у древлянських лісах восени 944 р. Літопис Нестора описує останній у його житті похід проти племінного княжіння древлян. Роль дружини в тій виправі була також визначальною й вирішальною: «В се же лѣто рекоша дружина Игореві: “Отроци Свѣнелѣжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы нази. Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы”. И послуша ихъ Игорьъ». Слова «и послуша ихъ Игорьъ» супроводжують наче рефреном головні державні заходи цього нещасливого сина Рюрика і в кінцевому рахунку визначають його трагічну долю. Він подався до землі древлян, виявив нерозважливу жадібність і жорстокість до цих своїх підданих і загинув від їхньої руки.

У літописі дружина виступає як головна опора князя і в розповідях про правління його дружини й наступниці Ольги та їхнього сина Святослава. Віддячуючи смертю древлянам за вбивство Ігоря, Ольга, «поимши мало дружинъ», іде війною на це племінне княжіння. Поряд із нею дитина – Святослав. Перед битвою він кидає свій дитячий списик у бік ворога, і воеводи з пошаною мовлять: «Князь уже почалъ, потягнѣте, дружина, по князѣ!»²⁵. Дружинники Ольги беруть «на щит» древлянське місто Іскоростень, а коли княгиня облаштовує державу, вона теж спирається на дружину: «Иде Вольга по Деревстѣй земли съ сыномъ своимъ и с дружиною»²⁶. Значення і роль дружини у житті держави, її зовнішній і внутрішній політиці зберігається при наступниках Ольги на київському столі. Син Святослав високо цінує думку дружинників, вона важливіша для нього від інших. Коли мати закликає його прийняти святе хрещення, він зніяковіло відповідає їй: «Како азъ хочу закон приятии единъ?! А дружина моя сему смеятися начнутъ!»²⁷.

Виникнення дружин у слов'ян як соціальної страти, військової інституції й суспільного прошарку історики відносять до різних часів: від VI до першої половини X ст.²⁸ Думки дослідників розділились і стосовно стадії суспільного розвитку, на якій виникали дружинні структури. Польський історик Т.Василевський обґрунтовував можливість формування дружин ще в родоплемінному суспільстві²⁹. Йому заперечував Г.Ловмянський, припускаючи гіпотетичну можливість виникнення дружини в родоплемінному середовищі лише для одноразового набігу на близьких і далеких сусідів – адже в дофеодальний період вожді просто не мали коштів для утримання дружинників³⁰. У працях А.А.Горського час утворення дружин відноситься до періоду генезису феода-

²⁵ Повесть временных лет. – С.28.

²⁶ Там же. – С.29.

²⁷ Там же. – С.30.

²⁸ Огляд думок див.: Горский А.А. Древнерусская дружина. – Москва, 1989. – С.10 та ін.

²⁹ Василевский Т. Организация городской дружины и её роль в формировании славянских государств // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972.

³⁰ Ловмянский Х. Основные черты родоплеменного и раннефеодального строя славян // Там же.

лізму, а дружинна знать формується в роки виникнення ранньофеодальних суспільств³¹.

Думаю, що дружина являла собою продукт не стільки рішучих змін соціальних відносин, скільки зародження й розвитку державності. У руках князя вона була засобом примусу й управління, збирання (попервах насильницького) данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворога. Археологія свідчить, що найбільш велелюдні та могутні контингенти дружинників знаходились в ядрі держави, на обширі Середньої Наддніпрянщини³². А це може свідчити про активну участь дружини у процесах творення східнослов'янської державності.

Якщо в літописі Ігор виступає залежним від своїх дружинників князем, то його дружина та наступниця на київському столі Ольга зображена самовладною й вільною у своїх державних справах государинею. Водночас володарі Русі другої половини Х ст. – її син Святослав і онук Володимир – зображені в «Повісті временних літ» як справжні дружинні князі³³.

Докладно оповідає Нестор про увагу і любов Володимира Святославича до своєї дружини. Маю на увазі епізод із заміною дружинникам дерев'яних ложок на срібні (поза сумнівом, запозичений із фольклору):

«Егда же подъпыхуться, начьняхуть роптати на князь, глаголюще: “Зло есть нашим головам: да намъ ясти деревяными лжицами, а не серебряными”. Се слышав Володимерь повелѣ исковати лжицѣ серебряны ясти дружинѣ, рек сице, яко серебромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу серебро и злато, якоже дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и серебра».

Апофеозом дружинності лунають слова літописця, що завершують цю легендарну розповідь: «Бѣ бо Володимерь любя дружину и с ними думая о строи земленѣм и о ратехъ, и о уставѣ земленѣм»³⁴. Зрозуміла річ, радниками Володимира були не кілька сотень дружинників, а лише верхівка контингенту воїнів, з якого склались і апарати управління, збирання данини та судочинства, і князівська рада та його адміністрація в багатьох містах і землях країни. Джерела свідчать, що ускладнення структури суспільства мало місце й серед інших категорій руських людей. У літописах за Х ст. з'являються «челядин» і «челядь»³⁵, «робичич», «старцы градские» і, певна річ, «смердь», селяни.

Давньоруська державність почала формуватись у східнослов'янському суспільстві, котре залишалося ще родоплемінним. Логічно буде назвати цю державу середини IX – більшої частини Х ст. *надплемінною*, адже влада тоді не лише відділилася від народної маси, а й піднялася над самою племінною верхівкою, набула індивідуального характеру. Держава була вже організована за територіальною ознакою, чим принципово відрізнялася від передуючих

³¹ Горский А.А. Древнерусская дружина. – С.35, 118 та ін.

³² Там же. – С.29.

³³ Повесть временных лет. – С.30.

³⁴ Там же. – С.56.

³⁵ Там же. – С.19, 26, 30, 32.

ій протодержавних структур. Такою була *соціальна сутність* Руської держави IX – більшої частини X ст.

Угоди Русі з Візантією X ст., і вже перша серед них – на його початку, представляють цю східнослов'янську державу як сукупність населення всіх її земель. Вона виглядає в них не лише особливою соціально-політичною спільністю, а й спільністю етнічною. У преамбулі договору з Візантією 911 р. послі Олега виступають від «рода рускаго», представляють «под рукою его свѣтлых и великих князь, и его великих бояръ». А в угоді Ігоря з греками 944 р. підкреслено, що його послі репрезентують як самого князя і «всякое княжье», так і «всех людей Руския земля». Далі в цьому документі «люди вси русии» названі повноправними учасниками русько-візантійського договору³⁶. Джерело описує Русь X ст. як державу, що перебуває у процесі формування. У ній існує чітка соціальна структура, різні страти – від князів і бояр до просто людей, вільних і невільних.

Лаконічно та вдало визначила *форму* давньоруської державної спільності X – початку XI ст. О.О.Мельникова – *дружинна держава*³⁷. Адже правлячий прошарок такої держави представляв верхівку дружини, із дружинників протягом тривалого часу формувався елементарний апарат управління. На місцях княжі дружинники збирали данину й виконували судові функції.

Існують вагомі підстави твердити, що за доби Володимира завершується існування дружинної форми державності. В оповіданнях літопису про його сина Ярослава дружина відіграє хіба що військову роль. Однак і Ярославові до часу доводилося рахуватися з нею. Розповідаючи про його вокняжіння в Києві, Нестор не забуває згадати про дружинників, які забезпечили йому перемогу над Святополком: «Ярослав же сяде Кыевъ, утер пота с дружиною своею»³⁸. І в описах подій першої половини XI ст. літописці XII та пізніших століть, наслідуючи фольклорну традицію й віддаючи данину суспільній думці, в якій так багато значила традиція взагалі, продовжують оспівувати любов до дружини як вищу княжу добродетель. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя Мстислава джерела зображують останнім дружинним володарем. У літописному панегирику Мстиславові сказано, що він «любяше дружину по велику»³⁹. А от у докладній посмертній похвалі Ярославу підноситься його мудрість, освіченість, любов до книжок, але ані словом не згадано його дружину. Ярослав не був воїном і полководцем, програвши майже всі свої битви.

За часів Ярослава Володимировича дружина і дружинність як явище суспільно-політичного життя, апарат управління й судочинства поступово втрачали свої позиції, що відзначено, зокрема, О.Є.Пресняковим у процесі вивчення пам'яток давньоруського права. Він твердив, що в найдавнішій частині «Правди Руської» збереглися риси дружинного права, та вони відійшли на другий план тому, що новгородці добились від князя захисту від свавілля

³⁶ Повесть временных лет. – С.18, 23.

³⁷ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства: Спорные проблемы. – Москва, 1992. – С.39.

³⁸ Повесть временных лет. – С.64.

³⁹ Там же. – С.66.

дружинників. «Якщо це так, то княжа влада, – писав він, – уперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті набуває характеру урядової влади і князь з “начальника дружини” робиться “земською владою”»⁴⁰, владою для всього народу, а не виразником інтересів самої лише дружини, як було раніше.

Та все ж таки дружина продовжувала посідати важливе місце у житті країни й у середині XI–XII ст., після князювання Ярослава, його синів та онуків. Але держава на той час втратила дружинну форму. Сама ж дружина розширюється (джерела розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, гридів, «дѣтских» тощо), з неї виділяється якась частина боярства. Вона перестає бути згуртованим правлячим прошарком, його з того часу складає лише її верхівка. А індивідуальне землеволодіння, що народжувалось з кінця XI ст., виштовхнуло на перші ролі іншу соціальну страту: земельну аристократію з числа все тих самих старших дружинників, великого й середнього боярства та частини племінної знаті, що змогла пристосуватися до нових соціально-політичних умов і перетворитися на бояр.

Переростаючи у феодальну знать, дружинна верхівка відіграла чималу роль у суспільно-політичному житті держави. Із неї виходили радники князя й адміністратори. Так, напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣдѣ Святополкъ (Ізяславич – М.К.) с своєю дружиною, а Володимерь (Мономах – М.К.) с своєю в единомъ шатрѣ» і обдумували майбутню війну з кочовиками. А Мономах у своєму «Повчанні» починає опис повсякденних турбот князя зі слів: «И сѣдше думати с дружиною»⁴¹. Із перебігом часу, протягом XII ст., багато старших дружинників у державному апараті заступили молодші, менш заслужені люди, а також особи, з дружиною зовсім не пов'язані. У джерелах з'являється термін «дворяни», люди княжого двору. А вони вже перебували у прямій і жорсткій залежності від государя⁴². Дружинні цінності поступово відходять у минуле.

Давньоруську державу XI–XIII ст. багато хто з істориків вважає феодальною. Та коли саме вона робиться такою або починає перетворюватися на неї? Чи була Русь часів Олега й Ігоря, Ольги, Святослава, Ярополка та Володимира феодальною чи хоча б напівфеодальною? У науковій літературі на ці питання не існує ясної й певної відповіді. Проте елементи феодального укладу виступають у східнослов'янському суспільстві досить рано. Маю на увазі розвиток соціальної структури, виникнення дедалі нових її елементів, ускладнення раніше існуючих, що було показано на прикладі поняття «дружина». Коли ці елементи починають посідати помітне місце у соціумі? Щоб спробувати відповісти на ці та на деякі інші питання, котрі виникають при читанні давньоруських джерел, доведеться звернутися до них самих.

Літописи називають особливі категорії середньої та молодшої дружини: «гриди» й «отроки». Розповідаючи про учти Володимира Святославича, Нестор

⁴⁰ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. – Москва, 1993. – С.370.

⁴¹ Повесть временных лет. – С.102, 117–118. Див. також: Пресняков А.Е. Княжое право... – С.158, 183.

⁴² Див., напр.: Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. – 1991. – №4. – С.56–57.

повідомляє: «По вся недѣля устави на дворѣ въ гридьницѣ пирѣ творити и приходити боляром и гридем, и съцькимъ, и десятицьскимъ, и нарочитымъ мужем, при князи и безъ князя»⁴³. Ці гриді, як впливає з контексту «Повісті временних літ», у 1014 р. становили основну частину дружини Ярослава Володимировича в Новгороді Великому. Ярослав збирав данину, платив з неї до Києва дві тисячі гривень на рік, «а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху»⁴⁴. Членом молодшої княжої дружини гридь представлений у «Правді Руській».

Молодшими дружинниками джерела вважають княжих отроків. Але так називали також княжих і боярських слуг⁴⁵. 1015 р. отроки становили найближче оточення сина Володимира Святославича – Гліба, котрого намірився вбити Святополк Окаянний: «Отроци Глѣбовы уныша». Близьким до його старшого брата Бориса був отрок угорського походження, що також загинув від рук убивць, насланих Святополком⁴⁶. У «Повчанні» Володимира Мономаха згадано отроків іншого роду, котрі прислужували йому в палаці: «не зрите на тиуна, ни на отрока», «еже было творити отроку моему, – згадує Володимир Всеволодич, – то сам есмь створилъ»⁴⁷.

Отроків знає і Галицько-Волинський літопис. У розповіді про події 1231 р. зображено важке становище князя Данила Романовича, в яке він потрапив під час боротьби з боярами: «Самому же Данилу, съзвашю вѣче, оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцькимъ своимъ»⁴⁸. Із цього тексту, що надміру драматизував події того спекотного літа, зрозуміло, що отроки становили особисту охорону государя. Не лише дружина, а й інші складові частини давньоруського суспільства з перебігом часу виглядають на сторінках джерел дедалі більш розшарованими, що, певна річ, відповідало дійсності. Вище я спробував показати це на прикладі найпоширенішої категорії вільного привілейованого населення – мужів.

У докласових суспільствах існувало чимало державних утворень нефеодального типу. У Східній і Центральній Європі такими були аварське VI–VII ст., хозарське VIII–X ст., монгольське XIII ст. Мені можуть заперечити: мовляв, справа полягала в особливій специфіці соціально-політичного розвитку кочівницьких етносів. Однак мало хто сумнівається в існуванні державності у скандинавських народів наприкінці IX – у X ст., коли вони переживали добу розкладу родоплемінного ладу. Державним утворенням у родоплемінному середовищі була також слов'янська держава VII ст. Само у Середньому Подунав'ї. Вона мала основоположні ознаки державності: відчуження влади від народу й організацію населення за територіальним принципом⁴⁹.

Жорсткий і буквальный зв'язок між зародженням державності та формуванням феодального суспільства послідовно відстоював Б.Д.Греков, на

⁴³ Повесть временных лет. – С.56.

⁴⁴ Там же. – С.58.

⁴⁵ Див.: Словарь древнерусского языка (XI–XIV в). – Т.VI. – Москва, 2000. – С.V.

⁴⁶ Повесть временных лет. – С.59–60.

⁴⁷ Там же. – С.101, 104.

⁴⁸ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.94.

⁴⁹ Авенариус А. «Государство Само»: Проблема археологии и истории // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – Москва, 1987. – С.72.

якого справляла вплив і брутальний тиск ідеологічна доктрина партії. У книжці «Феодальные отношения в Древнерусском государстве» (1935 р.) історик розглядав це державне утворення як феодальне вже в X ст. Ця нова для того часу думка⁵⁰ була піддана різкій критиці вченими старшого покоління – М.Л.Рубінштейном, С.В.Бахрушиним, В.О.Пархоменком та ін. Вони відкидали саму можливість побутування феодального укладу в Київській Русі IX–X ст., заразом ставлячи під сумнів й існування в ті часи самої держави, яка б об'єднувала східних слов'ян⁵¹. Із погляду сучасної науки Б.Д.Греков мав рацію: феодальні стосунки в давньоруському суспільстві настають, починаючи з часів Олега та Ігоря. Однак держава в ті часи ще не була феодальною.

Б.Д.Греков, відчуваючи, без сумніву, підтримку інституцій офіційної ідеології, що вбачала в надзвичайно ранньому існуванні феодальної держави на Русі докази її «одвічного» перебування в колі передових країн Європи та Близького Сходу (можливо, знаходячись під безпосереднім тиском цих інституцій), протягом другої половини 1930-х рр. наполегливо і послідовно проводив думку про виникнення Київської держави як феодальної в IX ст. І все ж таки під впливом професійного несприйняття його поглядів авторитетними вченими та постійної конструктивної критики⁵² у роки Великої Вітчизняної війни Б.Д.Греков був змушений визнати дофеодальний характер Київської Русі IX–X ст. Але ненадовго.

На початок 1950-х рр. під ідеологічним тиском комуністичної партії і за прямими її вказівками, як і раніше, гору взяло намагання якомога глибше у часі відсунути початок феодальних відносин у Давньоруській державі. Партійно-державна верхівка прагнула проголосити країну, що здобула надзвичайно важку і криваву перемогу у війні з Німеччиною, одвічно найпередовішою у світі, в якій всі без винятку процеси та явища суспільно-економічного й культурного життя відбувалися раніше, ніж у решті країн. Звідси значною мірою пішли і сумної пам'яті боротьба проти «космополітизму» та «космополітів», що завдала майже непоправного удару радянській науці, культурі, і надокучливе прагнення оголосити чи не всі відкриття світової науки й техніки вперше зробленими на Русі та в Росії. Не зміг уникнути цього і Б.Д.Греков. В останньому прижиттєвому виданні своєї класичної праці «Киевская Русь» (1953 р.) він, мабуть, вимушено відніс початки східнослов'янської державності до VII–VIII ст., одночасно запропонувавши розглядати період її історії VI–VII ст. як напівфеодальний. А вже Київська держава, що виникла в IX ст., начебто з самого початку була феодальною. Ці думки великого й підневільного

⁵⁰ Із погляду сучасної науки ідея Б.Д.Грекова виглядає прийнятною.

⁵¹ Див.: Рубинштейн Н.Л. [Рец.] Памятники истории Киевского государства // Историк-марксист. – 1938. – №1; Бахрушин С.В. К вопросу о русском феодализме // Книга и пролетарская революция. – 1936. – №6; Пархоменко В.А. Характер эпохи Владимира, принявшего христианство // Учёные записки Ленинградского университета: Серия исторических наук. – 1941. – Вып. 5.

⁵² Більшість авторитетних радянських істориків тієї доби розглядали період IX–X ст. як дофеодальний, перехідний від родового ладу до ранньофеодального. Послідовно розвивав таку думку С.В.Юшков у книзі «Очерки по истории феодализма в Киевской Руси» (1939 р.). На його погляд, лише в кінці X ст. на Русі почали формуватися феодальні відносини (с.26–43). Ця думка видається науково коректною й у наш час.

історика, що не мали підтвердження у джерелах, проте, на довгі роки запанували в радянській історіографії.

Безумовне й безпосереднє пов'язування державності з існуванням феодального укладу на Русі відбилось у працях більшості радянських істориків 1950–1970-х рр. Наприклад, В.Д.Корольок, котрий менше від багатьох інших заслуговував докорів у догматизмі й начотництві, запропонував уважати початковою межею ранньофеодального часу для всіх слов'ян (західних, південних і східних) VI–VII ст., обґрунтувавши таку думку міркуванням, що у VII ст. джерела засвідчили у всіх трьох гілоках слов'янства перші спроби організації відносно великих соціально-політичних формувань. Учений убачав найбільш ранню й елементарну форму праслов'янської державності у племінних князіннях, і вважав, начебто в них могли існувати феодальні відносини⁵³. Ця думка вже тоді виглядала надто категоричною.

Сучасні історики в більшості своїй не поділяють ідею про існування феодального укладу у східнослов'янському суспільстві до X ст. Недостатня аргументованість і упередженість (що йде з радянських часів) постійно викликала та викликає досі гостру критику ранньої появи феодальних відносин і в нас, і за рубезжем. Своєрідною реакцією на подібні думки, що не спираються ані на джерела, ані на логіку дослідження, можна вважати, зокрема, праці І.Я.Фроянова, котрий твердив, нібито східнослов'янська спільнота залишалася родоплемінною не лише у VII–IX, а й у X–XI ст.⁵⁴ Аргументи цього історика на користь подібної думки видаються мені геть непереконаливими.

У короткому історіографічному огляді на початку цієї статті було відзначено, що, на думку більшості авторитетних учених, держава на Русі утворилась у кінці IX ст. Л.В.Черепнін у 1972 р. назвав її феодальною⁵⁵. Мабуть, було б обережнішим сказати, що кінець IX ст., часи Олега Віщого, були лише відправною точкою на тривалому і суперечливому шляху державного творення. Але чи складалася ця перша східнослов'янська держава нога в ногу з виникненням феодальних відносин, більше того, чи була вона викликана їх народженням? На ці природні питання у наш час доводиться відповісти заперечно.

Суто спрощеним, догматичним розумінням і тлумаченням процесів та явищ суспільно-економічного розвитку людства була викликана до життя категорична думка, досі, на жаль, поширена в науковій літературі, нібито державність неодмінно являє собою продукт еволюції класового суспільства, у слов'ян – феодального. Засвідчене джерелами, головним чином літописами, існування держави (в нашому випадку – давньоруської) визнавалося, та й донині визнається вирішальним доказом побутування феодального ладу у Східній Європі.

У часи Ярослава Володимировича дружина та дружинність як явища суспільно-політичного життя поступово втрачають позиції, залишаючись важливою військовою силою в руках государя. З XI ст. держава перестає бути

⁵³ Корольок В.Д. Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных и западных славян (до середины XI в.). – Москва, 1970. – С.4 та ін.

⁵⁴ Див., напр.: Фроянов И.Я. К истории зарождения Русского государства // Из истории Византии и византиноведения. – Ленинград, 1991.

⁵⁵ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... – С.145 та ін.

дружинною, нею управляють уже інші, не дружинні, люди: ті ж бояри й вихідці з більш демократичних шарів населення. Це явище бере початок у часи князювання Ярослава. Тоді ж набирає сили процес генезису й початкового розвитку феодальних відносин. Для часів після середини XI ст. існують, на мій погляд, підстави говорити про існування перших основ феодального укладу в Давньоруській державі. Певна річ, його утвердження стало справою не такого вже й близького майбутнього, але в XI ст. цей процес уже розгортався.

Слід визнати, що утворенню державності на певному етапі еволюції суспільства сприяли явища феодалізації, і все ж таки це були речі різного порядку, особливо якщо не зводити феодальний уклад до майнових, земельних відносин. Виникненню й розвитку державності допомагали етнічні, культурні, ідеологічні та інші процеси, що лежали в духовній площині, тоді як держава народжувалася в області суспільно-політичних відносин.

The beginning of the feudal relations in the Old-Rus' society studied in the native historiography mainly from the aspect of productive forces and relations of production development and different forms of ownership and rights in land correlation. Author paing attention that feudalization in the first place was the replacement of the one relation system in the society to another as it was wont in Europe. One of the main features of feudalization in Rus' was the society stratification that had the place in the sources in 10th century while Old-Rus' society entered into the land and properly relations only in the 11th century.

Keywords: statehood, land, princes, nobles, družhyna, historiography, researchers, ethnos, community, stratum.

